MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2023 Impact Factor : 8.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)
Vol.1-ISSUE - LXXVI, 11 Feb 2023

साहित्य समीक्षा व मराठी साहित्य

संपादक
प्रा.डॉ.प्रशांत भंडे

अनुक्रमणिका

१. साहित्य समीक्षा : संकल्पना व स्वरूप - प्रा. अस्मिता वांद्रे

२. साहित्य समीक्षा : संकल्पना - प्रा. डॉ. राजेश तगडपल्लेवार

३. साहित्य समीक्षा : संकल्पना व प्रकार - प्राचार्य डॉ. चंद्रशेखर आत्माराम भगत

४. समीक्षेची संकल्पना, प्रयोजन व कार्य - प्रा. संदीप भागू चपटे

५. साहित्य समीक्षा संकल्पना व कार्य - डॉ. विष्णू नामदेव लांडे

६. समीक्षेच्या विविध पद्धती : स्थूल अवलोकन - संतोष मोहन जाधव

७. समीक्षेतील विविध संकल्पना, वाद यांचे विवेचन (स्त्रीवाद) - प्रा. चांदण पोपट साबळे

८. मराठी साहित्य समीक्षा पद्धतीचे स्वरूप - डॉ. वंदना जयराम जाधव

९. साहित्य समीक्षेमध्ये समीक्षकाचे व्यक्तिमत्व आणि भूमिका : एक तत्त्वचिंतन - प्रा. निलेश शंकरराव गायकवा

१०. समीक्षेतील वास्तववाद : नवसंकल्पना - श्री. शरद प्रेमराज शेलार

११. साहित्य समीक्षा : संकल्पना आणि स्वरूप - प्रा. अंगद श्रीपती भुरे

१२. समीक्षेच्या विविध पद्धती : एक आकलन - प्रा. डॉ. रंदिल गजेंद्र साहेबराव

१३. मराठी साहित्य समीक्षेची समकालीनता - प्रोफेसर डॉ. विठ्ठल जंबाले

१४. समीक्षेच्या विविध पद्धती - फुले रागिनी बाबुराव

१५. साहित्य समीक्षा : संकल्पना व प्रकार - अर्जुन बंडू राठोड

१६. स्वातंत्र्योत्तर मराठी समीक्षेची वाटचाल - प्रा. दत्ता रुस्तुमराव शिंदे

१७. प्राचीन भारतीय मीमांसाशास्त्र : नवे आकलन - मनोज रामजी मुनेश्वर

१८. निवडक पाश्चात्त्य विचारवंतांची स्त्रीविषयक भूमिका - कु. ऐश्वर्या बाळकृष्ण शेवाळे

१९. समीक्षेतील मराठी समीक्षकांचे योगदान - शुभम गजानन बुटले

२०. मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून समीक्षा - प्रा. विलास गाजरे

२१. उत्तर - आधुनिकता : निकष व मराठी साहित्य - प्रा. राजरत्न किशनराव दवणे

२२. आदिबंधात्मक समीक्षा : एक दृष्टीक्षेप - प्रा. संजीवकुमार माने

२३. मराठीतील मानसशास्त्रीय व आदिबंधात्मक समीक्षेतील साहचर्य विचार - प्रा. सूर्य पुरुषोत्तम प्र.

२४. विविध समीक्षा पद्धतीत समन्वयाचे महत्त्व - प्रा. नरवाडे भास्कर विठ्ठलराव

२५. शालेय पाठ्यपुस्तकातील समीक्षा : स्वरूप आणि संस्कार - शीलवंत भिवा गाढवे

२६. पंडित आवळेकर यांच्या साहित्याची आस्वादक समीक्षा : वाङ्मय दर्शन - डॉ. संजीव कुमार पांचाळ

आत्मचरित्र : एक वाङ्मय प्रकार - प्रा. डॉ. संजय हापगुंडे	१०३
विविध वाङ्मय प्रकारांचे विवेचन : नव्या प्रवाहातील नव जाणिवांच्या कविता - प्रशांतकुमार प्रल्हाद डोंगरदिवे	१०७
विविध वाङ्मयीन प्रवाहाचे नियोजन - प्रा. संजय चिताळकर	११५
[illegible] वाङ्मय प्रवाह... एक अवलोकन... - डॉ. एल. एस. पवार	११७
[illegible] साहित्यातील स्त्री व्यक्तिरेखांचे योगदान - प्रा. लोखंडे आर. बी.	१२१
[illegible] साहित्य समीक्षेचे मूल्यमापनाचे निकष - ललिता मानसिंग गोपाळ	१२४
विविध वाङ्मय प्रवाहाचे विवेचन : ग्रामीण साहित्य - गीता किशन इंगळे	१२६
[illegible] पूर्वीच्या ग्रामीण साहित्याचे स्वरूप - महानंदा श्रीमंत माने	१३१
[illegible] ग्रामीण साहित्यातील स्त्रीचे चित्रण - वऱ्हाडे बापूराव भास्कर	१३४
[illegible] संस्कृतीचे दर्शन घडविणारे ललित लेख : आसाराम लोमटे - संजय नामदेवराव आठवले	१३६
[illegible] साहित्य आणि पुरूषप्रधान समाज व्यवस्था - डॉ. साहेबराव भानुदासराव शिंदे	१४०
[illegible] नंतरचे मराठवाड्यातील भटक्या विमुक्तांचा साहित्य प्रवाह - डॉ. संजय बालाघाटे	१४३
[illegible] देविदास माने यांच्या 'मनमौन' कवितासंग्रहातील स्त्रीवाद - प्रा. डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे	१४७
[illegible]नुभूतीचा आत्मशोध घेणाऱ्या कविता : कदाचित अजूनही - प्रा. डॉ. समाधान पसरकल्ले	१५२
[illegible] स्वस्त होत आहे : एक आकलन - प्रा. महेंद्र अच्युत आल्टे	१५५
[illegible]विघातक कृती : पारध्याची गाय - डॉ. जयदेवी पवार	१५९
[illegible] कुटुंबातील कष्टकरी माणसांच्या संघर्षकथा : वळख - डॉ. शंकर हनुमंतराव कल्याणे	१६२
[illegible]त्मक समीक्षा : सामर्थ्य आणि मर्यादा - प्रा. डॉ. गणेश लहाने	१६५
[illegible] जावळे यांच्या 'लेकमात' कादंबरीतील भाषिक वैभव - प्रा. सखाराम बाबाराव कदम	१६८
[illegible]तील साहित्यिकांच्या साहित्यकृतीचे विवेचन - डॉ. गजानन अनंता देवकर	१७१
[illegible]त्याचं पोर' या आत्मकथनामधील स्त्री व्यक्तिरेखा : एक चिंतन - प्रा. एकनाथ वैजनाथ भिंगोले	१७६
[illegible] बाप अन् आम्ही' मधील जिद्दी व दूरदृष्टीची राहीआई - डॉ. सुरेखा सिताराम बनकर	१८०
[illegible] स्वरूप व समीक्षा - डॉ. लोंढे वनमाला सोपानराव	१८३
[illegible] ! कोर्ट चालू आहे : एक परीक्षण - प्रा.डॉ.कालिदास गुडदे	१८७
[illegible]' या नाट्यत्रयीच्या कलात्मकतेचे स्वरूप - प्रा. डॉ. दीपक चिद्रवार	१८९
[illegible] ललित गद्याची समीक्षा - तनुजा उल्हास ढेरे	१९६

४४ चरित्रात्मक समीक्षा : सामर्थ्य आणि मर्यादा

प्रा. डॉ. गणेश लहाने,
मराठी विभाग प्रमुख,
दयानंद वाणिज्य महाविद्यालय, लातूर

ासून निर्माण झालेल्या अनेक सजीवांमध्ये होकार आणि नकार देण्याची पद्धती परंपरेने चालत आलेली दिसून येते.त्यातलाच स हा होय. मानवाच्या ज्या अनेक उपजत प्रवृत्ती असतात त्यातील एक महत्त्वाची प्रवृत्ती म्हणजे होकार आणि नकार तिकुल प्रतिक्रिया देणे ही प्रवृत्ती जन्मजात असलेली दिसून येते.अगदी लहान बालकात सुद्धा बारीक-सारीक गोष्टीत अशी त असल्याचे दिसून येते. लहान बालकाला हवी असलेली गोष्ट घडली म्हणजे ते हसून त्यास पसंती दर्शवते आणि नको रुद्ध घडणारे गोष्ट घडली तर मूल अनेक प्रकारे त्यास नापसंती दाखविते. अनुकूल आणि प्रतिकूल प्रतिसादाची ही कृती । अनेक घडामोडींना सुद्धा लागू होते त्यालाच साहित्यही अपवाद राहिलेले नाही. एखाद्या साहित्यकृतीचे वाचन केल्यानंतर क किंवा नकारात्मक प्रतिक्रिया देण्याची पद्धत सरदवाचकाकडे असल्याचे दिसून येते. साहित्य विषयाची अी प्रतिक्रिया देणे मीक्षा' करणे होय. एकोणिसाव्या ातकाच्या पूर्वार्धात पाश्चात्य संस्कृतीच्या आणि लेखकांच्या सहवासात आल्यानंतर भारतीय नवीन शैलीतील आाय आणि तंत्र उपयोगात आणून लेखन करू लागले त्यातूनच अनेक नवीन समीक्षा पद्धतींचा उदय होत मत मांडताना तर्कतीर्थ पंडित लक्ष्मण शास्त्री जोशी असे म्हणतात की, 'समीक्षा म्हणजे चिंतन; म्हणजे रसास्वाद नव्हे. चिंतन ही पायरी आहे रसिक वाचक रसास्वाद घेतात. परंतु सर्व रसिक समीक्षक नसतात. रसास्वादाबरोबर चिंतन जो करतो त्याही भाषेतील साहित्य समृद्ध झाले व त्यात विविध ज्ञान विज्ञान आणि, विविध उपयुक्त व ललित कला कलात्मक साहित्य ण झाले म्हणजे समीक्षेला तात्विक अधिष्ठान लागते.'[१] साहित्याच्या निर्मितीनंतर त्याचे मूल्यमापन करण्यासाठी अनेक समीक्षा अनेक प्रकारे साहित्यातून व्यक्त झालेल्या भावनांचे विश्लेषण केले जाऊ लागले जसे साहित्य तशी समीक्षा म्हणजेच जा मधून व्यक्त झालेला असेल ताच पद्धतीची समीक्षा करणे ही गरजेचे असते. खरे तर समीक्षा म्हणजे साद प्रतिसादासारखी े मत मांडत असताना डॉ. मनोहर जाधव असे म्हणतात की, 'साहित्यामध्ये जेव्हा काही प्रवृत्ती,काही विचार, काही धारणा हा पुन्हा व्यक्त व्हायला लागतात तेव्हा या सगळ्या गोष्टींची रीतसर आणि शास्त्रशुद्ध मांडणी करण्याची आवयकता निर्माण ाकृतीत अगर कालखंडात अगर प्रवाहात हे घटक आहेत असे नुसते सांगून भागत नाही तर त्या सर्व घटकांची काही एक लागते. अशा प्रकारची तात्विक मांडणी म्हणजेच खऱ्या अर्थाने समीक्षा असते. त्यातूनच समीक्षेच्या अनेक पद्धतींचा जन्म महत्त्वाची समीक्षा पद्धत म्हणजे 'चरित्रात्मक समीक्षा' पद्धत होय. या समीक्षा पद्धतीचे सामर्थ्य आणि मर्यादा खालील प्रमाणे

पद्धती :

। पद्धती हे अन्य समीक्षेच्या पद्धतीप्रमाणेच अतिाय लोकप्रिय अी समीक्षेची पद्धत असलेली दिसून येते. या समीक्षा पद्धतीचा करणारा कलावंत आणि त्याची कलाकृती यांच्यातील संबंध शोधण्यावर या समीक्षा पद्धतीचा जास्तीत जास्त भर असतो. प्रिय करण्याचे काम सेंट बव्ह यांनी केलेले आहे म्हणजेच हेच या समीक्षा पद्धतीचे प्रवर्तक मानले जातात ते असे म्हणतात झाड कोणत्या जातीचे आहे, कोणत्या प्रकारच्या खतांची त्याला गरज आहे ,कोणत्या ऋतूत त्याला बहर येतो, या सर्व तर त्या झाडाला का प्रकारची फळे येतील याचा अंदाज करता येतो; त्याप्रमाणे एखादा लेखक कोणत्या परिस्थितीत वाढला कोणता, त्याचे समाजातील स्थान काय आहे, त्याच्या जीवनात बऱ्या वाईट अशा कोणत्या घटना घडल्या आहेत हे समजले ींच्या स्वरूपावर प्रकाश पडू शकतो. वाचकाला कलावंताच्या जीवनाबद्दल एक विोष प्रकारचे कुतूहल असते व कलावंताचे ला यांच्यामधील संबंध त्याच्यापुढे आला तर जिज्ञासापूर्तीचे समाधान त्याला मिळते.'[३] अशाप्रकारे कलावंत आणि त्याची

कलाकृती यावर भर देणारी एक महत्त्वाची आणि लोकप्रिय समीक्षेची पद्धत म्हणजे चरित्रात्मक समीक्षा पद्धती ही होय.

३) वाचकाला कलावंताच्या जीवनाबद्दल कुतूहल :

वाचकाला लेखकाच्या किंवा कलावंताच्या जीवनाबद्दल नेहमीच कुतूहल वाटत असते. लेखक व्यवहारिक जीवनात जगत असताना त इतरांशी कसा वागतो याविषयी वाचकांच्या मनामध्ये अनेक प्रन निर्माण झालेले असतात त्यामुळे कलावंताच्या जीवनाबद्दल वाचकाच्या कुतूहल निर्माण झालेले असते. या संदर्भात आपले विचार मांडत असताना प्रा ना. वा. गोडबोले आणि डॉ. ग. ना. जोगळेकर असे 'लेखक जर सुसंस्कार संपन्न, ध्येयवादी नीतिमान असा असेल तर त्याच्या साहित्यकृतीतून त्याच्या जीवनाचे प्रतिबिंब पडू शकते. याच्य जीवन ऐषआरामी, रंगेल किंवा विलासी असेल तर त्याच्या खुणा त्याच्या साहित्यात उमटू शकतील. वि स खांडेकरांच्या साहित्यात विोष कळवळा का दिसून येतो? वामन मल्हार जोशी यांच्या कादंबऱ्यातील पात्रे तात्व प्रश्नांची चर्चा करण्यात तरबेज का असतात? न यांच्या साहित्यामध्ये जीवनाचा मनमुराद उपभोग घेतला पाहिजे, हा सूर का उमटलेला असतो? हे समजायला त्या त्या लेखकांच्या जी मदत होऊ शकते.'[४] या मताचा विचार केल्यानंतर कलाकृती आणि ती निर्माण करणारा कलावंत यांच्यात अतुट संबंध असतो ज्याचा साहित्य लेखनावर ही पडलेला असतो म्हणून कलावंताच्या जीवनाबद्दल वाचकाच्या मनामध्ये विशेष कुतूहलाची भावना असते हे विस नाही.

४) लेखकाचे लौकिक जीवन आणि भावजीवन :

समीक्षेची चरित्रात्मक समीक्षा पद्धती ही जरी लोकप्रिय पद्धती असली तरी ती सदोष असू ाकत नाही. 'ध्येय संपन्न जीवन ज तसेच चित्रण साहित्यातून करणार आणि स्वैरविलाशी जीवन जगणारा लेखक तशाच प्रतिमा उभ्या करणार असले समीकरण फार फस कारण कोणत्याही लेखकाला नाना स्वभावाच्या, जितके सज्जनांनी तितक्याच दुर्जनांनी भरलेल्या या मानवी सृष्टीचे दर्शन आपल्या लेखना असते सरळ मनाच्या आणि विशुद्ध चारित्र्याच्या हरिभाऊंना आपल्या कादंबऱ्यांमधून इरसाल अशी दुष्ट पात्र निर्माण करणे कसे मध्यमवर्गीय चाकोरीचे जीवन जगूनही अनेकांच्या साहित्यातून भव्य दिव्याचा अविष्कार कसा झाला? यासारख्या प्रश्नांची उत्तरे म्हणावे लागते की, साहित्यिकाचे लौकिक जीवन आणि त्याचे भावजीवन हे फार वेगळे असण्याची शक्यता निश्चितच असते.'[५] आपल्या वैयक्तिक जीवनात चैनी, आळशी आणि विलासी जीवन जगत असतो. काही लेखक हे व्यसनाधीनतेच्या आहारी गेलेले असत साहित्य मात्र दर्जेदार असते म्हणून एखाद्या व्यसनाधीन लेखकाने, कवीने लिहिलेले साहित्य वाचन करत असताना त्याचे लौकिक जीवन त्याचे मूल्यमापन करू शकत नाही.कारण त्याच्या वैयक्तिक आयुष्यात व्यसनी असणारा लेखक साहित्यात मात्र दर्जेदार साहित्य निर्मि त्यामुळे लेखकाचे वैयक्तिक जीवन आणि साहित्यिक जीवन या दोन्हींचा संबंध जोडणे चुकीचे ठरू शकते. अनेक वेळा अनेक साहित्य जीवन हे अज्ञात असते, त्यांच्या वैयक्तिक जीवनाविषयी फारशी कुणाला माहिती नसते .त्यामुळे लेखकाचे लौकिक जीवन आणि भावजीव जोडून त्यांच्या साहित्याचे मूल्यमापन करणे हे चुकीचे ठरू शकते. त्यांच्या साहित्याचे खरे मूल्यमापन करायचे असेल तर एक साहि म्हणूनच त्यांच्या साहित्याचे मूल्यमापन करावे लागेल तरच कलाकृतीचे समीक्षण योग्य पद्धतीने होईल अन्यथा कलावंताचे वैयक्तिक कलाकृतीचे मूल्यमापन केले तर कलाकृतीवर अन्याय होण्याची शक्यता असते. खरा कलावंत आणि त्याची कला ही माणसाच्या ह मनाला भिडणारी असते त्यामुळे त्याच्याकडे पहावे त्याच्या जीवनाकडे फारसे पाहू नये.

५) सारांश :

चरित्रात्मक समीक्षा पद्धतीत लेखनाचा संबंध लेखकाच्या खऱ्या जीवनाशी जोडण्याचा नेहमीच प्रयत्न केला जातो पण हा संबंध होईल ? असा प्रश्न निर्माण होतो. लेखकाने लिहिलेले लेखन कोणत्या परिस्थितीत लिहिले, त्यावेळी त्याची मानसिकता,:मनःस्थिती क विचार करणे गरजेचे असते. साहित्याकडे पाहण्याचा लेखकाचा दृष्टिकोन नेमका कसा असतो हेही पाहणे गरजेचे असते म्हणून प्राध्या असे म्हणतात की, 'येटसच्या काव्यात अचानक झालेले परिवर्तन, माधव जुलियन यांच्या काही कवितेतील कडवटपणा, दलित वाङ् प्रवृत्ती त्यांची कारण बिमांसा कळली तर त्या साहित्याबद्दल जास्त आपुलकी वाटते व रसास्वादाला मदत मिळते. पुष्कळ लेखकाविष ही मिळणार नाही हे कोणीही मान्य करेल पण मिळालेल्या माहितीचा उपयोग कळत नकळत साहित्य टिकीट व त्याहीपेक्षा रसास्वादात सत्य आहे.'[६] एकूणच लेखक व व्यक्ती जीवन यात काही कार्य कारण संबंध आहे या भूमिकेतून चरित्र पर टीका पद्धतीचा उग

६) निष्कर्ष :

चरित्रात्मक समीक्षा पद्धतीचा अभ्यास केल्याच्या नंतर यातून काही महत्त्वाचे निष्कर्ष जाणवतात ते खालील प्रमाणे सांगता येतील.

लेखकाचे लौकिक जीवन आणि त्याचे भावजीवन यांचा संबंध शोधण्याचा प्रयत्न केलेला असतो. २) अनेक वेळा लेखकाचे लौकिक ... असते किंवा त्याने दुसऱ्या एखाद्या टोपण नावाने लेखन केलेले असते त्यावेळी त्याचे जीवन आणि त्याचे साहित्य यांचा संबंध शोधणे ... शकते. ३) लेखकाची कलाकृती वाचणाऱ्या वाचकाला कलावंताच्या वैयक्तिक जीवनाबद्दल प्रचंड कुतूहल असते. ४) चरित्रात्मक ... साहित्यकृती हाच रसिकाच्या आस्वादाचा विषय असतो.

... सूची :-

... लक्ष्मण शास्त्री जोशी - 'आधुनिक मराठी साहित्याची समीक्षा आणि रस सिद्धांत', व्हीनस प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती ... सप्टेंबर १९७२ पृष्ठ क्रमांक २

... मनोहर जाधव - 'समीक्षेतील नव्या संकल्पना', स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद प्रथम आवृत्ती मार्च २००१, ... क्रमांक ६

... ना वा गोडबोले, डॉ. गं. ना जोगळेकर - 'साहित्य समीक्षा स्वरूप आणि विकास', व्हीनस प्रकाशन पुणे प्रथम आवृत्ती सप्टेंबर १९८१ ... क्रमांक १५२

...- पृ क्र. १५३

...- पृ क्र. १५४

... अक्षयानंद - 'समीक्षाविचार आणि मराठी समीक्षा' संदर्भ क्लासेस, पुणे पृ.क्र - ५१